

ΙΜΕΠΟ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Μετανάστευση στην Ελλάδα: Εμπειρίες - Πολιτικές - Προοπτικές

Τόμος Β΄

Επιμέλεια έκδοσης:

Τζένη Καβουνίδα

Βασίλης Καρύδης

Ηρώ Νικολακοπούλου-Στεφάνου

Μ.-Γ. Λίλυ Στυλιανούδη

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΙΜΕΠΟ

ΑΘΗΝΑ 2008

ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΕΠΙΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ*Ηλίας Γ. Μπεζεβέγκης και Βασίλης Γ. Παυλόπουλος****ΠΕΡΙΛΗΨΗ**

Παρουσιάζονται τα αποτελέσματα εμπειρικής έρευνας με αντικείμενο τον επιπολιτισμό των μεταναστών στην Ελλάδα, σε συνάρτηση με την κοινωνικοοικονομική και ψυχολογική τους προσαρμογή. Διερευνήθηκαν τρία ερωτήματα: Ποιες στρατηγικές υιοθετούν οι μετανάστες για να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις της διαπολιτισμικής επαφής; Ποιο είναι το επίπεδο της προσαρμογής τους; Ποια σχέση υπάρχει ανάμεσα στις στρατηγικές επιπολιτισμού και την προσαρμογή; Το δείγμα αποτέλεσαν 601 μετανάστες (43% γυναίκες) από 35 εθνικότητες. Όσον αφορά το πρώτο ερώτημα: οι περισσότεροι (46%) μετανάστες υιοθετούν την εναρμόνιση, 25% προτιμούν τον διαχωρισμό, 21% την αφομοίωση, ενώ λιγότεροι (8%) εμφανίζουν διάχυτο προφίλ που δηλώνει πιθανόν ατομικιστικές αξίες. Όσον αφορά το δεύτερο ερώτημα: οι μετανάστες αναφέρουν γενικά ικανοποιητικό επίπεδο προσαρμογής, τόσο στον επαγγελματικό-οικονομικό τομέα όσο και στον ψυχολογικό. Όσον αφορά το τρίτο ερώτημα: η στρατηγική επιπολιτισμού συνδέεται συστηματικά με την προσαρμογή. Την πιο θετική εικόνα εμφανίζουν οι μετανάστες που επέλεξαν την εναρμόνιση και την αφομοίωση και την πιο αρνητική όσοι προτίμησαν τον διαχωρισμό. Η διάρκεια παραμονής συνδέεται με περισσότερο προσαρμοστικές στρατηγικές επιπολιτισμού, καθώς και με καλύτερη ποιότητα ψυχοκοινωνικής προσαρμογής.

Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζονται εμπειρικά δεδομένα που προήλθαν από ερευνητικό πρόγραμμα με χρηματοδότηση του Ινστιτούτου Μεταναστευτικής Πολιτικής. Στη συλλογή των δεδομένων συμμετείχαν: η Μαρίνα Ντάλλα, διδάκτωρ Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, και οι φοιτήτριες του ΠΜΣ Σχολικής Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, Λουκία Δημητρίου, Έλενα Δημοπούλου, Μαριάννα Κριμιζή, Χρυσούλα Κωστοπούλου, Κωνσταντίνα Μαυρομάτη, Ελευθερία Μυλωνά, Μαρίνα Νικολαΐδου, Χρυσάνθη Ξανθοπούλου, Κωνσταντίνα Σαρατσιώτη, Ευγενία Τραγοπούλου και Μαρίνα Ψωμά. Στους ανωτέρω εκφράζουμε τις ευχαριστίες μας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μετανάστευση αποτελεί ένα από τα πλέον σύνθετα φαινόμενα που καλούνται να διαχειριστούν οι σύγχρονες κοινωνίες. Η πραγματικότητα στη χώρα μας, όπως αποτυπώνεται σε επίσημες και ανεπίσημες στατιστικές, δεν αφήνει αμφιβολία για τις τρέχουσες τάσεις: ο αριθμός των μεταναστών στην Ελλάδα

* Ο Ηλίας Μπεζεβέγκης είναι καθηγητής Εξελικτικής Ψυχολογίας και Διευθυντής του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Ειδίκευσης στη Σχολική Ψυχολογία του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο Βασίλης Παυλόπουλος είναι Λέκτορας Διαπολιτισμικής Ψυχολογίας στο ίδιο Τμήμα.

σχεδόν πενταπλασιάστηκε στο διάστημα 1991-2001 (από 167.000 σε 797.000), εγγίζοντας το 7% του γενικού πληθυσμού (ΕΣΥΕ 2001). Σχεδόν άλλοι τόσοι υπολογίζεται ότι είναι οι παράνομοι μετανάστες, παρά το γεγονός ότι οι απελάσεις ξεπερνούν τις 200.000 ετησίως (Fakioilas 2003). Στα σχολεία Α/θμιας και Β/θμιας εκπαίδευσης φοιτούν περί τις 100.000 μεταναστούπολα, τα οποία αντιστοιχούν στο 6,7% του μαθητικού πληθυσμού (Γκότοβος και Μάρκου 2004). Στα παραπάνω μεγέθη προστίθεται σημαντικός αριθμός παλιννοστούντων ομογενών, κυρίως από χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης (περίπου 160.000, βλ. Έμκε-Πουλοπούλου 2005) και, σε μικρότερα ποσοστά, από τη Βόρειο Ήπειρο, τη δυτική Ευρώπη και υπερπόντιες χώρες (ΗΠΑ, Αυστραλία κ.ά.).

Η συμβολή της Διαπολιτισμικής Ψυχολογίας στην κατανόηση των φαινομένων της μετανάστευσης συνίσταται στη μελέτη του επιπολιτισμού, δηλαδή των διεργασιών που επισυμβαίνουν κατά την άμεση επαφή ατόμων ή ομάδων από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα (βλ. Sam and Berry 2006). Ως οικολογική μετάβαση, η πρόκληση της μετανάστευσης κινητοποιεί ψυχικές διεργασίες που άλλοτε συνεπάγονται ψυχολογική φθορά και κόστος, ενώ άλλοτε οδηγούν σε ψυχολογική ανάπτυξη και ωρίμανση (Γεώργας και Παπαστυλιανού 1993). Είναι πραγματικά δύσκολο να συλλάβουμε τις ποικίλες όψεις της προσαρμογής των μεταναστών στη χώρα υποδοχής δίχως να λάβουμε υπόψη ζητήματα όπως τα στάδια διαμόρφωσης της εθνικής ταυτότητας, η αναδυόμενη διγλωσσία, το επιπολιτισμικό στρες, η δυναμική των διομαδικών σχέσεων, οι στερεοτυπικές αντιλήψεις και οι κοινωνικές αναπαραστάσεις.

Από το άλλο μέρος, η παρατηρούμενη αύξηση της ερευνητικής παραγωγής δεν θα λέγαμε ότι οδήγησε σε αντίστοιχη θεωρητική πρόοδο (Μαρβάκης, Παρσάνογλου και Παύλου 2001), αλλά ούτε και σε αυξημένη επιρροή της Ψυχολογίας σε ζητήματα παρέμβασης και πολιτικών πρακτικών (Παυλόπουλος 2006). Η βιβλιογραφία γύρω από το λεγόμενο *παράδοξο του μετανάστη* είναι χαρακτηριστική των αντιφατικών ερευνητικών πορισμάτων: ορισμένοι μελετητές έχουν δείξει ότι η προσαρμογή των νεαρών μεταναστών είναι το ίδιο καλή ή ακόμα και καλύτερη από την προσαρμογή των γηγενών συνομηλίκων τους (García Coll 2005), ενώ άλλοι αναφέρουν την αντίθετη τάση (π.χ. Motti-Stefanidi, Pavlopoulos, Obradović and Masten 2008, Motti-Stefanidi, Pavlopoulos, Obradović, Dalla et al. 2008, Orpedal, Roysamb and Sam 2004). Σχετικά με το ίδιο φαινόμενο, ο Berry και οι συνεργάτες του (Berry, Phinney, Sam and Vedder 2006α, 2006β) εντοπίζουν αξιόλογη διακύμανση της προσαρμογής των μεταναστών ανάλογα με την εθνική ομάδα, τη χώρα υποδοχής και άλλους παράγοντες. Επιπλέον, οι Ward, Bochner και Furnham (2001) επισημαίνουν τις διαφορές που παρατηρούνται στα πορίσματα μεταξύ ερευνών με κλινικά ή κοινοτικά δείγματα.

Ένας λόγος για τις παραπάνω αντιφάσεις είναι η ίδια η φύση της έρευνας για τη μετανάστευση, η οποία δεν διευκολύνει τη γενίκευση των ευρημάτων εξαιτίας της εξάρτησής τους από συγκεκριμένους κοινωνικούς, ιστορικούς και άλλους

παράγοντες πλαισίου (Χρυσοχόου 2005). Ένας άλλος λόγος έχει να κάνει με την έλλειψη ενός επεξεργασμένου θεωρητικού μοντέλου που να συνοψίζει σε ικανοποιητικό βαθμό τα υπό μελέτη φαινόμενα και να επιτρέπει τον έλεγχο συγκεκριμένων υποθέσεων εργασίας. Έτσι, ένα μέρος της ψυχολογικής έρευνας με αντικείμενο τη μετανάστευση έχει βασιστεί σε ευρύτερου βεληνικούς εννοιολογικά σχήματα, όπως π.χ. η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας και οι στρατηγικές αντιμετώπισης καταστάσεων άγχους.

Προσεγγίζοντας τη μετανάστευση από τη σκοπιά του επιπολιτισμού, ο Berry και οι συνεργάτες του (Berry 1997, Berry and Sam 1996) προτείνουν ένα μοντέλο δύο διαστάσεων, οι οποίες αντιστοιχούν σε δύο θεμελιώδη ερωτήματα που καλούνται να αντιμετωπίσουν οι μετανάστες. Αυτά αφορούν, αφενός, στην επιθυμία διατήρησης της επαφής με μέλη της εσω-ομάδας (των συμπατριωτών) και, αφετέρου, στην επιθυμία σύναψης σχέσεων με μέλη της εξω-ομάδας (της χώρας υποδοχής). Ο Berry περιγράφει τέσσερις τακτικές προσαρμογής, οι οποίες προκύπτουν από τη διασταύρωση των αποκρίσεων στα δύο παραπάνω ερωτήματα: (α) η *εναρμόνιση* συνδυάζει τη διατήρηση της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας της χώρας προέλευσης με το άνοιγμα των μεταναστών προς την ευρύτερη κοινωνία, η οποία χαρακτηρίζεται ως πολυπολιτισμική. (β) Η *αφομοίωση* συνίσταται στην εγκατάλειψη της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας της χώρας προέλευσης και στην απορρόφηση της μειονότητας από την κυρίαρχη ομάδα της χώρας υποδοχής, η οποία λειτουργεί ως χωνευτήρι και αποσκοπεί στην πολιτισμική ομοιογένεια. (γ) Ο *διαχωρισμός* αναφέρεται στη διατήρηση της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας της χώρας προέλευσης και στην ταυτόχρονη αποστασιοποίηση από την ευρύτερη κοινωνία. Οι αποσχιστικές τάσεις και η δημιουργία γκέτο συχνά προκύπτουν από την υιοθέτηση αυτής της τακτικής. (δ) Η *περιθωριοποίηση* αφορά στην απώλεια της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας, χωρίς όμως αυτό να συνοδεύεται από παράλληλη αντικατάστασή της και ένταξη στην ευρύτερη κοινωνία. Η σύγχυση σε θέματα εθνικής ταυτότητας και το αίσθημα αποξένωσης αποτελούν παράγοντες επικινδυνότητας για τον κλονισμό της ψυχικής υγείας των ατόμων που επιλέγουν αυτή την τακτική.

Ο Berry ονομάζει τις παραπάνω επιλογές των μεταναστών *στρατηγικές επιπολιτισμού* για να δώσει έμφαση στο γεγονός ότι δεν πρόκειται για μεμονωμένες στάσεις, αλλά για γενικότερες τάσεις με ισχυρό κατευθυντήριο χαρακτήρα, εφόσον περιλαμβάνουν στοιχεία γνωστικά (π.χ. κατηγοριοποίηση), συναισθηματικά (π.χ. θετικές ή αρνητικές αξιολογήσεις) και συμπεριφορικά (π.χ. προσέγγιση ή αποφυγή). Στο μοντέλο επιπολιτισμού που προτείνει, ο Berry (1997) ενσωματώνει μεταβλητές ατομικού και ομαδικού επιπέδου, παράγοντες που προϋπάρχουν της μετανάστευσης και άλλους που επισυμβαίνουν κατά τη διάρκειά της, καθώς και ενδιάμεσες-παρεμβαλλόμενες μεταβλητές. Περιγράφει τις μεταβολές που συνεπάγεται η διαπολιτισμική επαφή σε οικολογικό, βιολογικό, πολιτικό-θεσμικό, οικονομικό και ψυχολογικό επίπεδο. Επίσης, αναφέρεται σε παράγοντες "ώθησης" και "έλξης", οι οποίοι συνδέονται με την απόφαση του ατόμου για μετακίνηση.

Οι στρατηγικές επιπολιτισμού ενέπνευσαν πολλούς ερευνητές να τις μελετήσουν, ενώ όχι σπάνια έχουν γίνει αντικείμενο κριτικής. Για παράδειγμα, αμφισβητείται η σταθερότητά τους σε διαχρονικό όσο και συγχρονικό επίπεδο ανάλυσης (Schönflug 1997). Στην προσέγγισή τους από τη σκοπιά της Κοινωνικής Ψυχολογίας, οι Bourhis, Moïse, Perreault και Sénécal (1997) επικεντρώνονται στην τακτική της περιθωριοποίησης προτείνοντας τη διάκριση ανάμεσα στην *πολιτισμική αλλοτρίωση* που συνεπάγεται η διπλή απόρριψη της ταυτότητας της χώρας προέλευσης και της χώρας υποδοχής, αφενός, και στη συνειδητή επιλογή της υιοθέτησης ατομικιστικών αξιών από τον μετανάστη, αφετέρου. Ο ίδιος ο Berry και οι συνεργάτες του (2006α, 2006β), σε έρευνα που διεξήγαγαν με νεαρούς μετανάστες από 26 εθνικότητες σε 13 χώρες υποδοχής, προτιμούν τον όρο *διάχυση* (αντί της *περιθωριοποίησης*) για να περιγράψουν το προφίλ της τέταρτης στρατηγικής επιπολιτισμού.

Η παρούσα έρευνα

Η έρευνα αυτή διενεργήθηκε από τον Τομέα Ψυχολογίας και το Κέντρο Διαπολιτισμικής Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής, για λογαριασμό της Παγκόσμιας Τράπεζας. Οι στόχοι της έρευνας επικεντρώνονται στη διερεύνηση του επιπολιτισμού σε συνάρτηση με την προσαρμογή των μεταναστών στην Ελλάδα. Διαμορφώθηκαν τρία ερευνητικά ερωτήματα: (α) Ποιες στρατηγικές υιοθετούν οι μετανάστες για να αντιμετωπίσουν τις πιέσεις και τις προκλήσεις της διαπολιτισμικής επαφής; (β) Ποιο είναι το επίπεδο της ψυχοκοινωνικής τους προσαρμογής; (γ) Ποια είναι η σχέση ανάμεσα στις στρατηγικές επιπολιτισμού και την ποιότητα της προσαρμογής; Οι παραπάνω μεταβλητές μελετήθηκαν σε σχέση με δημογραφικούς και ψυχοκοινωνικούς παράγοντες συναφείς με τη χώρα καταγωγής και την Ελλάδα.

Με βάση την ανασκόπηση της βιβλιογραφίας, είναι δυνατή η διατύπωση συγκεκριμένων υποθέσεων για ορισμένα από τα ερευνητικά ερωτήματα. Αναμένεται ότι περισσότεροι μετανάστες θα τείνουν να επιλέγουν τις στρατηγικές της εναρμόνισης και της αφομοίωσης. Αυτές, με τη σειρά τους, είναι πιθανόν ότι θα σχετίζονται με θετικότερη ψυχοκοινωνική προσαρμογή. Η διάρκεια παραμονής στην Ελλάδα αναμένεται να συνδέεται με πιο λειτουργικές στρατηγικές επιπολιτισμού, όσο και με θετικότερη ψυχοκοινωνική προσαρμογή. Αναμένονται διαφορές στο προφίλ επιπολιτισμού και προσαρμογής των μεταναστών από διαφορετικές χώρες προέλευσης, ανάλογα με την πολιτισμική τους απόσταση από την ελληνική κοινωνία.

Μέθοδος

Δείγμα

Στην έρευνα συμμετείχαν 601 μετανάστες, 342 (56,9%) άνδρες και 259 (43,1%) γυναίκες, που προέρχονταν από 35 χώρες και διέμεναν σε 70 δήμους ή κοινότητες από 7 γεωγραφικές περιοχές-διαμερίσματα της Ελλάδας. Το δημογραφικό προφίλ των συμμετεχόντων παρουσιάζεται στον Πίνακα 1.

Πίνακας 1. Δημογραφικά χαρακτηριστικά των μεταναστών που συμμετείχαν στην έρευνα

Χώρα προέλευσης	N	Γυναίκες	Ηλικία	Διάρκεια παραμονής	Επίπεδο εκπαίδευσης
		%	M.O.	M.O.	M.O.
Αλβανία	277	39,4	35,2	9,4	3,6
Άλλες βαλκανικές χώρες	89	69,7	38,0	6,2	3,8
Πρώην ΕΣΣΔ/Ανατ. Ευρώπη	108	66,7	36,3	7,0	4,4
Μουσουλμανικές χώρες	50	14,0	36,5	10,4	3,8
Υποσαχάρια Αφρική	46	2,2	24,5	7,6	2,6
Ασιατικές χώρες	20	10,0	30,1	5,0	4,1
Λατινική Αμερική	7	57,1	43,6	14,6	4,3
Δυτικές χώρες	4	50,0	33,5	13,9	5,8
Σύνολο	601	43,1	35,0	7,9	3,8

Σημείωση: Η μέτρηση της ηλικίας και της διάρκειας παραμονής στην Ελλάδα είναι σε έτη. Η μέτρηση του επιπέδου εκπαίδευσης έγινε με 7/θμια κλίμακα, από 1=«Λίγες τάξεις του Δημοτικού Σχολείου» έως 7=«Τίτλος μεταπτυχιακών σπουδών».

Όσον αφορά την εθνική καταγωγή, 46,1% των μεταναστών ήταν από την Αλβανία, 14,8% από άλλες βαλκανικές χώρες (Βουλγαρία κυρίως, αλλά και Ρουμανία, Σερβία, ΠΔΓΜ), 18% από χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης ή της ανατολικής Ευρώπης, 8,3% από μουσουλμανικές χώρες (π.χ. Αίγυπτος, Συρία, Ιράκ, Ιράν, Πακιστάν), 7,7% από χώρες της υποσαχάριας Αφρικής (π.χ. Κονγκό, Αιθιοπία, Νιγηρία), 3,3% από χώρες της Ασίας (π.χ. Κίνα, Σρι Λάνκα, Μπαγκλαντές), 1,2% από τη Λατινική Αμερική (π.χ. Βενεζουέλα, Βραζιλία, Αργεντινή) και τις Φιλιππίνες, ενώ 4 άτομα κατάγονταν από δυτικές χώρες (ΗΠΑ, Γερμανία, Σουηδία).

Η ηλικία των μεταναστών κυμαινόταν από 18 μέχρι 63 έτη (μέσος όρος [M.O.] = 35 έτη, τυπική απόκλιση [T.A.] = 11,2 έτη). Η μέση διάρκεια παραμονής στην Ελλάδα ήταν 7,9 έτη με τυπική απόκλιση 5,8 έτη. Το 36,7% των συμμετεχόντων ζούσε στη χώρα μας μέχρι 5 χρόνια, το 31,1% μεταξύ 5-10 χρόνων, και το 32,1% ζούσε στην Ελλάδα για περισσότερα από 10 χρόνια.

Ως προς την οικογενειακή κατάσταση, περίπου οι μισοί (51,9%) μετανάστες ήταν έγγαμοι, 38,6% ήταν άγαμοι, 7,1% διαζευγμένοι και 2,5% ήταν σε χηρεία. Ως προς το επίπεδο εκπαίδευσής τους, 7,6% ήταν απόφοιτοι Δημοτικού Σχολείου, 20,6% είχαν φοιτήσει στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση χωρίς να την ολοκληρώσουν, 25,1% ήταν απόφοιτοι Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, 13,7% ήταν απόφοιτοι τεχνικής/επαγγελματικής σχολής, 9,8% είχαν παρακολουθήσει μερικώς κάποια Σχολή Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης, 19,9% ήταν απόφοιτοι Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης και 3,3% ήταν κάτοχοι τίτλου μεταπτυχιακών σπουδών.

Όσον αφορά τον τόπο διαμονής στην Ελλάδα, 56,1% των συμμετεχόντων ζούσαν στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας, 27,3% σε δήμους ή κοινότητες της ηπειρωτικής χώρας και 16,6% σε νησιωτικές περιοχές.

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 1, η κατανομή των δημογραφικών χαρακτηριστικών των μεταναστών παρουσιάζει σημαντική διακύμανση ανάλογα με την εθνική ομάδα. Για παράδειγμα, περίπου 2 στους 3 μετανάστες από βαλκανικές και ανατολικοευρωπαϊκές χώρες είναι γυναίκες, ενώ το σύνολο σχεδόν των μεταναστών από την υποσαχάρια Αφρική είναι άνδρες. Οι τελευταίοι αυτοί είναι νεαρότερης ηλικίας, βρίσκονται στην Ελλάδα για διάστημα μικρότερο από 2 χρόνια και έχουν το χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης στο σύνολο των μεταναστών. Στον αντίποδα, οι μετανάστες του δείγματος από βαλκανικές χώρες έχουν μέση ηλικία 38 έτη, οι μετανάστες από μουσουλμανικές χώρες βρίσκονται στην Ελλάδα περισσότερο από 10 χρόνια και οι μετανάστες από την πρώην ΕΣΣΔ και την ανατολική Ευρώπη δηλώνουν αρκετά υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης. Διαφορές όπως οι παραπάνω δεν σηματοδοτούν μόνο αναπόφευκτες ιδιαιτερότητες του συγκεκριμένου δείγματος (το οποίο γι' αυτό δεν πρέπει να θεωρηθεί εντελώς αντιπροσωπευτικό, με βάση τις αυστηρές προδιαγραφές της τυχαίας δειγματοληψίας). Αντανακλούν, επιπλέον, πραγματικές διαφορές στο προφίλ των εθνικών ομάδων που ζουν στην Ελλάδα. Από την άποψη αυτή, θα λέγαμε ότι το δείγμα μας διαθέτει ικανοποιητική οικολογική εγκυρότητα. Σε κάθε περίπτωση, είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι η αναγωγή των ευρημάτων μας σε εθνικές ομάδες μεταναστών που ζουν στην Ελλάδα χρειάζεται να γίνει με ιδιαίτερη προσοχή, ώστε να αποφευχθούν οι αυθαίρετες γενικεύσεις και η αναπαραγωγή στερεοτυπικών αντιλήψεων που κινδυνεύουν να επικυρωθούν με τον μανδύα της επιστημονικής έρευνας.

Μέσα συλλογής δεδομένων

Για τη συλλογή των ερευνητικών δεδομένων υιοθετήθηκε η μέθοδος της δομημένης συνέντευξης με τη χρήση ερωτηματολογίου όπου οι ερευνητικοί βοηθοί κατέγραφαν τις απαντήσεις των συμμετεχόντων. Το περιεχόμενο του ερωτηματολογίου καθορίστηκε εξ αρχής πάνω στη βάση του ερευνητικού προγράμματος της Παγκόσμιας Τράπεζας. Οι πληροφορίες που συλλέχθηκαν αφορούν δημογραφικά στοιχεία, τα κίνητρα της μετανάστευσης, τον τρόπο λήψης της απόφασης σχετικά με τη μετακίνηση, την εργασιακή/επαγγελματική κατάσταση και εμπειρία πριν και μετά τη μετανάστευση, διάφορες οικονομικές και κοινωνικές όψεις της μετανάστευσης (π.χ. τρόποι αποταμίευσης, αποστολή χρημάτων στη χώρα καταγωγής, επαγγελματικά σχέδια και δυσκολίες στην υλοποίησή τους, αξιολόγηση των θετικών και αρνητικών σημείων της μετανάστευσης). Στο τέλος, συμπεριλήφθηκαν ερωτήσεις που αφορούν ψυχοκοινωνικές παραμέτρους (π.χ. βαθμός επαφής με συμπατριώτες και Έλληνες, βαθμός χρήσης της μητρικής και της ελληνικής γλώσσας, επίπεδο ικανοποίησης συγκριτικά με τις αρχικές προσδοκίες).

Διαδικασία

Η συλλογή των δεδομένων έγινε από μία διδάκτορα Ψυχολογίας και 11 ερευνητικούς βοηθούς, φοιτήτριες του ΠΜΣ Σχολικής Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Η προσέγγιση των μεταναστών έγινε με διάφορους τρόπους: (α) μέσω συλλόγων

που έχουν δημιουργήσει σε αρκετές πόλεις της Ελλάδας, (β) σε νομαρχιακές ή δημοτικές υπηρεσίες, στις οποίες απευθύνονται οι μετανάστες για τη ρύθμιση θεμάτων όπως η άδεια παραμονής και εργασίας, (γ) μέσω μη κυβερνητικών οργανώσεων και (δ) με προσωπική επαφή σε χώρους όπου συχνάζουν μετανάστες (π.χ. καφετέριες). Όλες οι συνεντεύξεις έγιναν σε ατομική βάση. Η συμμετοχή στην έρευνα ήταν εθελοντική, ενώ δεν δόθηκε κανενός είδους αμοιβή εκτός από απλές ευχαριστίες.

Ευρήματα

Η διάρθρωση των ευρημάτων ακολουθεί τα ερευνητικά ερωτήματα. Αυτά αναφέρονται: (α) στις στρατηγικές επιπολιτισμού των μεταναστών, (β) στο επίπεδο κοινωνικοοικονομικής και ψυχολογικής προσαρμογής τους και (γ) στη συσχέτιση μεταξύ στρατηγικών επιπολιτισμού και προσαρμογής.

Στρατηγικές επιπολιτισμού των μεταναστών

Για τη διερεύνηση των στρατηγικών επιπολιτισμού που υιοθετούν οι μετανάστες χρησιμοποιήθηκαν τέσσερις ερωτήσεις, οι οποίες αναφέρονται στη συχνότητα επαφής με τους συμπατριώτες (Μ.Ο.=3,77, Τ.Α.=1,22) και με τους Έλληνες (Μ.Ο.=3,51, Τ.Α.=1,30), αφενός, και στη χρήση της μητρικής γλώσσας (Μ.Ο.=4,18, Τ.Α.=0,94) και της ελληνικής (Μ.Ο.=3,77, Τ.Α.=1,27), αφετέρου. Με βάση την πενταβάθμια κλίμακα μέτρησης που χρησιμοποιήθηκε (1="σχεδόν ποτέ", 5="σχεδόν πάντα"), προκύπτει ότι οι μετανάστες έχουν συχνή επαφή με τους συμπατριώτες τους και σχεδόν το ίδιο συχνή με τους Έλληνες, ενώ χρησιμοποιούν τη μητρική γλώσσα συχνότερα από ό,τι την ελληνική, ο μέσος όρος της οποίας πάντως τοποθετείται σαφώς πάνω από το μεσαίο σημείο της κλίμακας μέτρησης.

Στη συνέχεια, οι παραπάνω μεταβλητές υποβλήθηκαν σε ανάλυση συστάδων για να εντοπιστούν ομάδες μεταναστών με διαφορετικό προφίλ επιπολιτισμού. Ο αλγόριθμος που χρησιμοποιήθηκε βασίζεται στη μέθοδο του Ward. Η επισκόπηση της κατανομής των συντελεστών συγχώνευσης έδειξε ότι τέσσερις συστάδες είναι επαρκείς για την ομαδοποίηση των δεδομένων. Το προφίλ των ομάδων απεικονίζεται γραφικά στο Διάγραμμα 1.

Η πρώτη συστάδα συμπεριέλαβε το 21% των μεταναστών και χαρακτηρίζεται από χαμηλή συχνότητα σχέσεων με συμπατριώτες και χρήσης της μητρικής γλώσσας. Ταυτόχρονα, τα άτομα της ομάδας αυτής σημείωσαν υψηλούς μέσους όρους όσον αφορά τις σχέσεις με τους Έλληνες και τη χρήση της ελληνικής γλώσσας. Είναι φανερό ότι η στρατηγική αυτή αντιστοιχεί στην αφομοίωση, σύμφωνα με το μοντέλο του Berry.

Η δεύτερη συστάδα είναι η πολυπληθέστερη, αφού σχεδόν οι μισοί συμμετέχοντες (46,2%) εντάχθηκαν σε αυτήν. Πρόκειται για άτομα που δήλωσαν υψηλή συχνότητα σχέσεων τόσο με τους συμπατριώτες όσο και με τους γηγενείς, ενώ

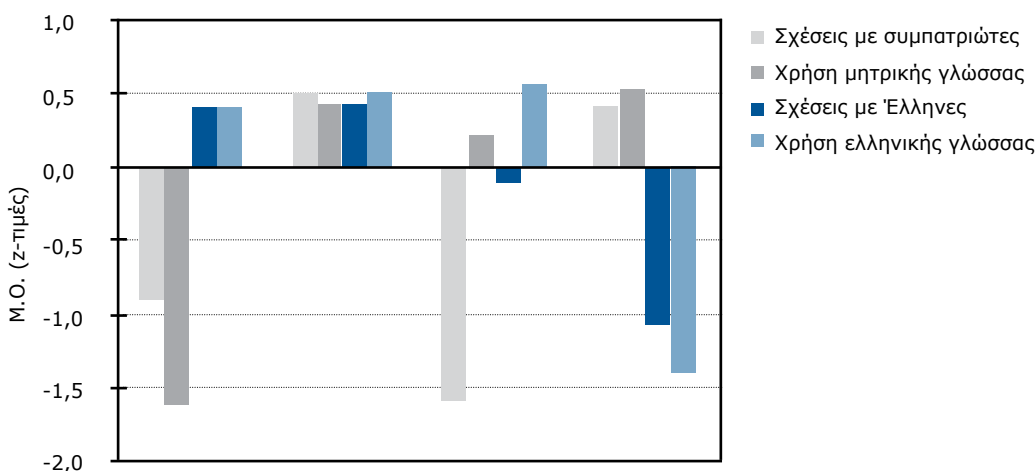
χρησιμοποιούν σχεδόν εξίσου τη μητρική και την ελληνική γλώσσα. Είναι σαφής η ταυτοποίηση της στρατηγικής αυτής με την, κατά Berry, *εναρμόνιση*.

Η τρίτη συστάδα είναι η πλέον ολιγοπληθής (σε αυτήν ανήκει το 7,8% του δείγματος) και εμφανίζει μάλλον συγκεχυμένο προφίλ. Τα άτομα της ομάδας αυτής σημείωσαν εμφανώς το χαμηλότερο μέσο όρο όσον αφορά τις σχέσεις με τους συμπατριώτες, ενώ βρίσκονται ελαφρώς κάτω από τον μέσο όρο του συνολικού δείγματος όσον αφορά τις σχέσεις με Έλληνες. Αν μόνο αυτές οι πληροφορίες ήταν διαθέσιμες, τότε θα αποδίδαμε σε αυτήν τη στρατηγική επιπολιτισμού τον χαρακτηρισμό της περιθωριοποίησης. Ωστόσο, τα άτομα αυτά χρησιμοποιούν τη μητρική γλώσσα συχνότερα από τον μέσο όρο του συνόλου των μεταναστών, ενώ επίσης μιλούν ελληνικά συχνότερα από τους συμμετέχοντες σε όλες τις άλλες στρατηγικές επιπολιτισμού. Συνεκτιμώντας τα παραπάνω και λαμβάνοντας υπόψη τη διεθνή βιβλιογραφία, καθώς και την εικόνα της προσαρμογής που παρουσιάζει η στρατηγική αυτή, αποφασίσαμε να χρησιμοποιήσουμε τη “διπλή” ονομασία *ατομικισμός/διάχυση*.

Η τέταρτη συστάδα αποτελεί, τρόπον τινά, το καθρέφτισμα της πρώτης: ο υψηλός μέσος όρος σχέσεων με τους συμπατριώτες και χρήσης της μητρικής γλώσσας συνυπάρχει με χαμηλό επίπεδο σχέσεων με τους Έλληνες και χρήσης της ελληνικής γλώσσας. Ο όρος *διαχωρισμός* περιγράφει με ακρίβεια τη στρατηγική αυτή, στην οποία εντάχθηκε το 25% των μεταναστών.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Προφίλ των στρατηγικών επιπολιτισμού των μεταναστών όσον αφορά τις διομαδικές σχέσεις και τη χρήση της γλώσσας

Αφομοίωση (21%)	Εναρμόνιση (46%)	Ατομικισμός/Διάχυση (8%)	Διαχωρισμός (25%)
Στρατηγική επιπολιτισμού			

Οι στρατηγικές επιπολιτισμού εξετάστηκαν σε συνάρτηση με τη χώρα προέλευσης και τη διάρκεια παραμονής των μεταναστών στην Ελλάδα. Τα αποτελέσματα αυτών των ελέγχων έχουν ως εξής:

Χώρα προέλευσης. Βρέθηκε ότι η κατανομή των στρατηγικών επιπολιτισμού διαφέρει ανάλογα με τη χώρα προέλευσης, $\chi^2(18, N=601)=148,45, p<0,001$. Οι διαφορές των ποσοστών εντοπίζονται κυρίως στην τακτική του διαχωρισμού, την οποία επιλέγουν οι μετανάστες από την υποσαχάρια Αφρική (86,7%), από ασιατικές χώρες (59,3%) και από μουσουλμανικές χώρες (40,8%) με σημαντικά μεγαλύτερη συχνότητα από ό,τι ισχύει για το συνολικό δείγμα (25%). Επιπλέον, η εναρμόνιση επιλέγεται από μεγαλύτερο ποσοστό Αλβανών (54,8%) συγκριτικά με το σύνολο των μεταναστών (46,2%). Η αφομοίωση είναι πιο δημοφιλής μεταξύ των ατόμων από βαλκανικές χώρες (28%), σε σύγκριση με το συνολικό δείγμα (21%). Τέλος, η τακτική του ατομικισμού/διάχυσης απαντάται συχνότερα στους προερχόμενους από την πρώην ΕΣΣΔ και χώρες της ανατολικής Ευρώπης (12,5%), παρά στο σύνολο των συμμετεχόντων (7,8%).

Διάρκεια παραμονής. Η μέχρι τη διεξαγωγή της έρευνας διάρκεια παραμονής των μεταναστών στην Ελλάδα διέφερε μεταξύ των τεσσάρων στρατηγικών επιπολιτισμού σύμφωνα με το αποτέλεσμα της ανάλυσης διακύμανσης, $F(3, 577)=32,67, p<0,001$. Λιγότερα χρόνια στην Ελλάδα ανέφεραν οι μετανάστες που επέλεξαν τον διαχωρισμό ($M=4,05$), ενώ οι τακτικές της εναρμόνισης ($M=9,02$), της αφομοίωσης ($M=9,45$) και του ατομικισμού/διάχυσης ($M=9,49$) δεν διέφεραν σημαντικά μεταξύ τους (Scheffé). Επειδή, ωστόσο, η διάρκεια παραμονής συναρτάται με την ηλικία των συμμετεχόντων, η παραπάνω ανάλυση επαναλήφθηκε με την προσθήκη της ηλικίας ως συμμεταβλητής (ανάλυση συνδιακύμανσης). Το αποτέλεσμα που αφορά την επίδραση της τακτικής προσαρμογής προέκυψε πάλι στατιστικά σημαντικό, $F(3, 574)=21,76, p<0,001$, αν και το μέγεθος της επίδρασης, όπως μετρείται με τον δείκτη η^2 , μειώθηκε ελαφρώς (11% από 15%). Το εύρημα αυτό δηλώνει ότι η διάρκεια παραμονής στη χώρα υποδοχής συνδέεται συστηματικά με τη στρατηγική επιπολιτισμού, ανεξάρτητα από την ηλικία των μεταναστών.

Επίπεδο προσαρμογής των μεταναστών

Μελετήθηκαν δύο διαστάσεις της προσαρμογής των μεταναστών, οι οποίες αναφέρονται αντίστοιχα στον κοινωνικοοικονομικό και τον ψυχολογικό τομέα. Αναλυτικά, τα ευρήματα αυτά έχουν ως εξής:

Δείκτες κοινωνικοοικονομικής προσαρμογής. Στον Πίνακα 2 παρουσιάζονται οι μεταβλητές που χρησιμοποιήθηκαν ως δείκτες κοινωνικοοικονομικής προσαρμογής, καθώς και το ποσοστό των συμμετεχόντων που απάντησαν καταφατικά στα σχετικά ερωτήματα.

Πίνακας 2. Κατανομή (%) των δεικτών κοινωνικοοικονομικής και ψυχολογικής προσαρμογής των μεταναστών του δείγματος (N=601)

Κοινωνικοοικονομική προσαρμογή	%	Ψυχολογική προσαρμογή	%
Τρέχουσα εργασιακή κατάσταση(+)	78,4	Απόκτηση δεξιοτήτων(+)	81,5
Μηνιαία αποταμίευση χρημάτων(+)	62,0	Γενικό επίπεδο ικανοποίησης(+)	63,4
Σταθερότητα εργασιακής σχέσης(+)	61,0	Προσφορά στην οικογένεια(+)	36,7
Βελτίωση οικονομικής θέσης(+)	52,5	Απώλεια δεξιοτήτων(-)	34,0
Σχέδια επαγγελματικής ανάπτυξης(+)	48,6	Προσωπική ανάπτυξη(+)	28,5
Οικονομικά οφέλη μετανάστευσης(+)	40,8	Απομάκρυνση από την οικογένεια(-)	26,8
Βελτίωση εργασιακής θέσης(+)	22,8	Απώλεια υποστηρικτικών δικτύων(-)	24,6
Υποβάθμιση εργασιακής θέσης(-)	15,4	Ελευθερία, εναλλακτικές επιλογές(+)	22,1
Υποβάθμιση οικονομικής θέσης(-)	12,8	Ρατσιστική αντιμετώπιση(-)	16,4
		Προβλήματα υγείας(-)	3,9

Σημείωση: Όλοι οι δείκτες ήταν εξ αρχής ή μετατράπηκαν εκ των υστέρων σε διχότομες μεταβλητές (του τύπου «Ναι»-«Όχι»). Στον πίνακα περιλαμβάνονται μόνο οι καταφατικές αποκρίσεις με φθίνουσα ταξινόμηση ως προς τη συχνότητα. Το σύμβολο (+) δηλώνει θετική προσαρμογή. Το σύμβολο (-) δηλώνει αρνητική προσαρμογή.

Όπως φαίνεται από την επισκόπηση του Πίνακα 2, η πλέον θετική εικόνα προκύπτει για την τρέχουσα εργασιακή κατάσταση των μεταναστών, αφού το 78,4% απάντησαν ότι εργάζονται. Επιπλέον, 61% αναφέρουν ότι η εργασιακή τους κατάσταση είναι σταθερή (δηλαδή, δεν πρόκειται για περιστασιακή ή μερική απασχόληση) και 62% είναι σε θέση να αποταμιεύουν χρηματικά ποσά άνω των 50 ευρώ μηνιαίως. Ο οικονομικός απολογισμός από τη μετακίνηση στην Ελλάδα κυμαίνεται, γενικά, σε μέτρια επίπεδα: περίπου οι μισοί μετανάστες (52,5%) θεωρούν ότι η οικονομική τους κατάσταση βελτιώθηκε, παρόμοιο ποσοστό (48,6%) κάνουν σχέδια επαγγελματικής ανάπτυξης (π.χ. δημιουργία ατομικής επιχείρησης) και 40,8% κρίνουν ότι αποκόμισαν οικονομικά οφέλη από τη μετανάστευση. Ωστόσο, μόνο 22,8% αισθάνονται ότι βελτιώθηκε η εργασιακή τους θέση, ανεξάρτητα από την οικονομική παράμετρο. Ως θετικοί δείκτες δεν μπορούν παρά να θεωρηθούν τα χαμηλά ποσοστά των συμμετεχόντων που δηλώνουν ότι υποβαθμίστηκε η εργασιακή τους θέση (15,4%) και η οικονομική τους κατάσταση (12,8%).

Δείκτες ψυχολογικής προσαρμογής. Η ψυχολογική προσαρμογή μετρήθηκε με 10 επιμέρους δείκτες, οι μισοί από τους οποίους είχαν θετικό αξιολογικό περιεχόμενο, ενώ οι άλλοι μισοί είχαν αρνητικό. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 2, οι μετανάστες τείνουν να αποκρίνονται καταφατικά στους "θετικούς" δείκτες με μεγαλύτερη συχνότητα από ό,τι για τους "αρνητικούς" δείκτες. Έτσι, 81,5% δηλώνουν ότι απέκτησαν νέες δεξιότητες στη χώρα υποδοχής, ενώ σε ποσοστό 63,4% θεωρούν ότι το επίπεδο ικανοποίησής τους στην Ελλάδα κυμαίνεται από "μάλλον καλό" έως "πολύ καλό", συγκριτικά με τις προσδοκίες τους. Ως θετικές επιπτώσεις της

μετανάστευσης κρίνονται: η προσφορά στην οικογένεια (36,7%), η δυνατότητα προσωπικής ανάπτυξης (28,5%) και η διεύρυνση της ελευθερίας και των εναλλακτικών επιλογών (22,1%). Μεταξύ των αρνητικών επιπτώσεων ξεχωρίζει η απώλεια προσόντων (34%), η απομάκρυνση από τα μέλη της οικογένειας (26,8%), η απώλεια προσωπικών δικτύων κοινωνικής υποστήριξης (24,6%) και, σε μικρότερο βαθμό, η ρατσιστική αντιμετώπιση από τους Έλληνες (16,4%). Αρκετά σπάνιες είναι οι αναφορές για προβλήματα υγείας (3,9%).

Επίδραση κοινωνικο-δημογραφικών παραγόντων. Για τον έλεγχο της επίδρασης ανεξάρτητων κοινωνικοδημογραφικών παραγόντων θεωρήθηκε σκόπιμο να υπολογιστούν δύο γενικές βαθμολογίες, για την κοινωνικοοικονομική και την ψυχολογική προσαρμογή αντίστοιχα, με βάση το άθροισμα των επιμέρους δεικτών του Πίνακα 2. Η συνάφεια μεταξύ των δύο αυτών τομέων της προσαρμογής ήταν θετικής κατεύθυνσης και στατιστικώς σημαντική ($r=0,33$, $p<0,001$). Οι αναλύσεις που θα παρουσιαστούν στη συνέχεια διεξήχθησαν χρησιμοποιώντας τις δύο γενικές βαθμολογίες ως εξαρτημένες μεταβλητές.

Η χώρα προέλευσης βρέθηκε ότι διαφοροποιεί το επίπεδο προσαρμογής των μεταναστών, ιδιαίτερος στον κοινωνικοοικονομικό τομέα, $F(5, 593)=23,98$, $p<0,001$, αλλά και στον ψυχολογικό, $F(5, 593)=5,89$, $p<0,001$. Μάλιστα, το ίδιο αποτέλεσμα προκύπτει ακόμα και μετά τον έλεγχο της διάρκειας παραμονής στην Ελλάδα (με την προσθήκη της ως συμμεταβλητής στην ανάλυση διακύμανσης). Όπως έδειξαν οι πολλαπλές συγκρίσεις με το κριτήριο του Scheffé, και στις δύο περιπτώσεις το πιο αρνητικό προφίλ εμφανίζουν οι μετανάστες από την υποσαχάρια Αφρική και το πιο θετικό οι Αλβανοί. Οι υπόλοιπες εθνικές ομάδες βρίσκονται σε ενδιάμεσο επίπεδο, με τους μετανάστες από μουσουλμανικές χώρες να εμφανίζουν χαμηλότερους δείκτες προσαρμογής (ιδιαίτερος σε ό,τι αφορά τον κοινωνικοοικονομικό τομέα), ενώ οι μετανάστες από την ανατολική Ευρώπη και από άλλες βαλκανικές χώρες τοποθετήθηκαν εγγύτερα στους Αλβανούς.

Ανεξαρτήτως εθνικής καταγωγής, η συνάφεια της διάρκειας παραμονής στη χώρα υποδοχής με την κοινωνικοοικονομική ($r=0,18$, $p<0,001$) και την ψυχολογική προσαρμογή ($r=0,25$, $p<0,001$) ήταν στατιστικώς σημαντική. Δηλαδή, όσο μεγαλύτερο διάστημα βρίσκονται οι μετανάστες στην Ελλάδα, τόσο θετικότερη προσαρμογή αναφέρουν. Πάντως, οι τιμές αυτές δηλώνουν μάλλον χαμηλό βαθμό συσχέτισης.

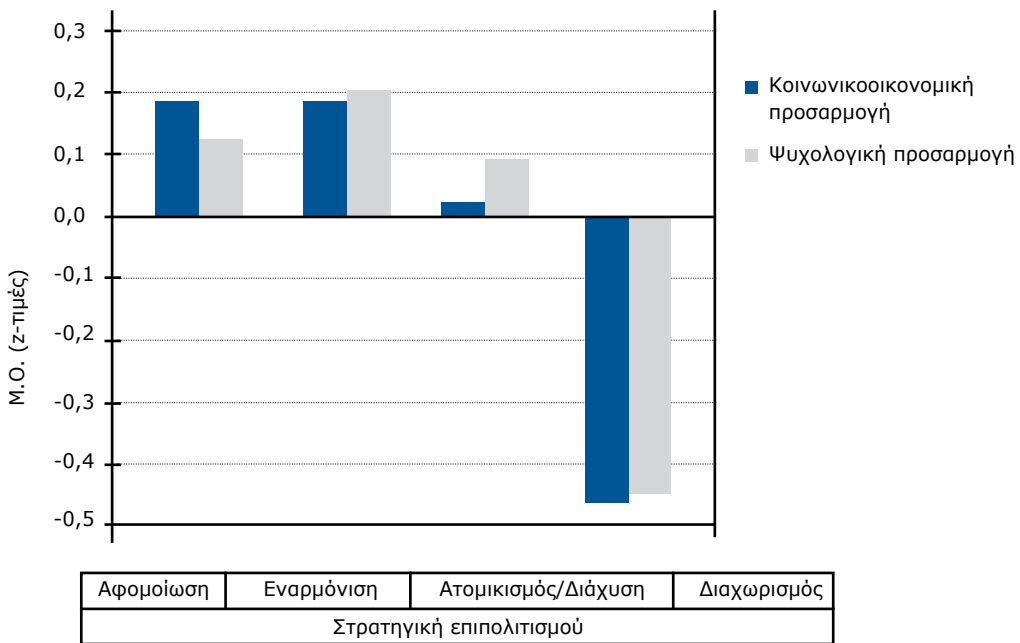
Επιπολιτισμός και προσαρμογή

Οι μέσοι όροι κοινωνικοοικονομικής και ψυχολογικής προσαρμογής των μεταναστών υποβλήθηκαν σε ανάλυση διακύμανσης με ανεξάρτητη μεταβλητή τη στρατηγική επιπολιτισμού. Το αποτέλεσμα ήταν στατιστικώς σημαντικό, τόσο για την κοινωνικοοικονομική, $F(3, 587)=16,39$, $p<0,001$ όσο και για την ψυχολογική προσαρμογή, $F(3, 587)=14,16$, $p<0,001$. Ακολούθησαν πολλαπλές συγκρίσεις ανά ζεύγη με το κριτήριο του Scheffé, σύμφωνα με τις οποίες το χαμηλότερο

επίπεδο προσαρμογής εμφανίζουν οι μετανάστες που επέλεξαν τον διαχωρισμό. Οι μέσοι όροι των τριών άλλων στρατηγικών επιπολιτισμού δεν διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους, παρόλο που την υψηλότερη βαθμολογία συγκέντρωσαν εμφανώς οι στρατηγικές της εναρμόνισης και της αφομοίωσης, με τη διάχυση/ατομικισμό να τοποθετείται ελαφρώς άνω του γενικού μέσου όρου (Διάγραμμα 2).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Μέσοι όροι κοινωνικοοικονομικής και ψυχολογικής προσαρμογής των μεταναστών ως προς τη στρατηγική επιπολιτισμού

Επειδή σε προηγούμενες αναλύσεις είχε εντοπιστεί συνάφεια της προσαρμογής των μεταναστών με τη διάρκεια παραμονής, ο παράγοντας αυτός ελέγχθηκε ως συμμεταβλητή στο παραπάνω μοντέλο ανάλυσης διακύμανσης, ώστε να διερευνηθεί κατά το δυνατόν η «καθαρή» επίδραση των στρατηγικών επιπολιτισμού στους τομείς της προσαρμογής. Το αποτέλεσμα της συμμεταβλητής ανάλυσης έδειξε και πάλι στατιστικώς σημαντική επίδραση της στρατηγικής επιπολιτισμού και στους δύο τομείς της προσαρμογής των μεταναστών, ανεξάρτητα από τη διάρκεια παραμονής, με μοναδική επίπτωση τη μερική μείωση του ποσοστού εξηγούμενης διασποράς, η οποία είναι άνευ ερμηνευτικής αξίας.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παρούσα έρευνα αποσκοπούσε στη διερεύνηση των στρατηγικών επιπολιτισμού των μεταναστών σε συνάρτηση με το επίπεδο της προσαρμογής τους. Μελετήθηκαν δημογραφικοί, κοινωνικοοικονομικοί και ψυχολογικοί παράγοντες. Από αυτούς, ορισμένοι προϋπήρχαν της μετακίνησης και άλλοι αναδείχθηκαν κατά την εγκατάσταση στη χώρα υποδοχής. Οι μεταβλητές προσαρμογής προέκυψαν από τη σύνθεση επιμέρους δεικτών και αφορούσαν τον κοινωνικοοικονομικό και τον ψυχολογικό τομέα. Η οργάνωση των δεδομένων με βάση τα θεωρητικά μοντέλα για τη μετανάστευση επέτρεψε τη διατύπωση υποθέσεων και τη σύγκριση των ευρημάτων με τα πορίσματα προηγούμενων ερευνών. Τα παραπάνω δεν είναι πάντοτε αυτονόητα σε ένα κατ' εξοχήν εφαρμοσμένο ερευνητικό πεδίο όπου δεν λείπουν τα αντιφατικά ευρήματα και τα περιθώρια γενίκευσης συχνά είναι περιορισμένα. Η μελέτη της μετανάστευσης σίγουρα έχει πολλά να ωφεληθεί από τη συγκρότηση θεωρητικών σχημάτων εξηγητικού χαρακτήρα, τα οποία μέχρι τώρα δανείζεται από κλάδους όπως η Κοινωνική Ψυχολογία και η Διαπολιτισμική Ψυχολογία (βλ. Ward et al. 2001). Η διερεύνηση των στρατηγικών επιπολιτισμού, ειδικότερα, συνιστά σημαντική συμβολή στην ψυχολογική προσέγγιση της μεταναστευτικής διαδικασίας, καθώς έχει βρεθεί ότι αυτές συνδέονται με παράγοντες συναφείς της χώρας προέλευσης, με την προσαρμογή των μεταναστών, καθώς και με τη διαμόρφωση των διομαδικών σχέσεων στην κοινωνία υποδοχής (Berry 1997).

Στην έρευνά μας, όπως αναμενόταν, η εναρμόνιση είναι η συχνότερα επιλεγόμενη στρατηγική επιπολιτισμού και εκείνη που συνδέεται με τη θετικότερη έκβαση. Αντίστοιχα θετικό προφίλ όσον αφορά την προσαρμογή εμφάνισε η αφομοίωση. Σε παρόμοια συμπεράσματα έχουν καταλήξει και άλλοι ερευνητές στην Ελλάδα (π.χ. Γεώργας και Παπαστυλιανού 1993, Παπαστυλιανού 2000). Στη διεθνή βιβλιογραφία η μελέτη των τακτικών προσαρμογής από τη σκοπιά των μεταναστών αναδεικνύει την εναρμόνιση, ενώ από τη σκοπιά της χώρας υποδοχής υποδεικνύεται συχνά η αφομοίωση ως η πλέον επιθυμητή τακτική (Χρυσόχοου 2005). Η εικόνα αυτή περιγράφει εύγλωττα τη διεγκυστίνδα στην οποία υποβάλλονται οι μετανάστες: να μοιάσουν στους ντόπιους ώστε να γίνουν αποδεκτοί, αφενός, και να διατηρήσουν τα στοιχεία της εθνικής καταγωγής τους, αφετέρου. Ο συνδυασμός των δύο, όπως εκφράζεται μέσα από την τακτική της εναρμόνισης, δίνει μια ικανοποιητική απάντηση στο παραπάνω δίλημμα. Από ψυχολογική άποψη, πρόκειται για την πιο λειτουργική επιλογή, εφόσον επιτρέπει στο άτομο να αντλεί ψυχοκοινωνικούς πόρους και από τις δύο ομάδες (συμπατριώτες και ντόπιους) και να χρησιμοποιεί με ευελιξία τις κοινωνικές συγκρίσεις για να προσταπέψει την προσωπική και την ομαδική του αυτοεκτίμηση όταν αυτή απειλείται. Αλλά και η αφομοίωση μπορεί να έχει προσαρμοστικό χαρακτήρα εφόσον εγείρει τα λιγότερα εμπόδια κατά την επαφή με την πολιτισμικά κυρίαρχη ομάδα (Ward 1999). Αυτό ισχύει ιδιαίτερω σε κοινωνίες υποδοχής – όπως η Ελλάδα – όπου η μεταναστευτική πολιτική πιέζει ευθέως ή εμμέσως προς αυτή την κατεύθυνση (Shamai, Ilatov, Psalti and Deliyianni 2002).

Ένα ζήτημα που τίθεται εδώ είναι: τι συμβαίνει όταν η τακτική προσαρμογής που υιοθετούν οι μετανάστες δεν συνάδει με την επίσημη πολιτική ή τις συλλογικές στάσεις της κοινωνίας υποδοχής; Το ερώτημα αυτό δεν ήταν δυνατόν να απαντηθεί με βάση τα στοιχεία της παρούσας μελέτης. Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι η επιλογή στρατηγικής επιπολιτισμού δεν συνιστά ελεύθερη διαδικασία, η οποία συντελείται σε κοινωνικό κενό ή, ακόμα περισσότερο, σε πλαίσιο ισοτιμίας των διομαδικών σχέσεων. Αντιθέτως, οι μετανάστες καλούνται να υιοθετήσουν τις πιο λειτουργικές για την επιβίωσή τους τακτικές ανάλογα με τις δυνατότητες και τους περιορισμούς που τίθενται στην κοινωνία υποδοχής (Χρυσόχου 2005). Έτσι εξηγούνται ευρήματα όπως ότι οι έφηβοι μετανάστες δεύτερης γενιάς και οι παλιννοστούντες Πόντιοι επιλέγουν την αφομοίωση με μεγαλύτερη συχνότητα από ό,τι οι μετανάστες πρώτης γενιάς και οι Αλβανοί, αντίστοιχα (Μόττη-Στεφανίδη, Ντάλλα, Παπαθανασίου, Τάκης και Παυλόπουλος 2006). Στη δική μας έρευνα οι πολλαπλές συσχετίσεις μεταξύ στρατηγικής επιπολιτισμού, έκβασης της μετανάστευσης και διάρκειας παραμονής στην Ελλάδα δηλώνουν ότι μακροπρόθεσμα οι μετανάστες τείνουν να προτιμούν τις στρατηγικές εκείνες οι οποίες αποδεικνύονται περισσότερο προσαρμοστικές στη νέα χώρα.

Η στρατηγική του διαχωρισμού, ειδικότερα, χρειάζεται ίσως να αποτελέσει αντικείμενο περαιτέρω διερεύνησης, καθώς συνδέεται με δύο δυνάμει ανησυχητικά ευρήματα. Τα άτομα που την επέλεξαν εμφανίζουν τους χειρότερους δείκτες σε όλους τους τομείς προσαρμογής που μελετήθηκαν. Επιπλέον, η τακτική αυτή απαντάται στο συνολικό δείγμα με σχετικά μεγάλη συχνότητα (1 στους 4 μετανάστες). Ο συνδυασμός των παραπάνω θα μπορούσε ενδεχομένως να οδηγήσει σε φαινόμενα όπως η γκετοποίηση των ατόμων αυτών και η αυξανόμενη εκδήλωση παραβατικών συμπεριφορών, ως αντίδραση στην αποτυχημένη προσαρμογή. Βεβαίως, το εύρημα ότι όσο μεγαλώνει η διάρκεια παραμονής στην Ελλάδα τόσο μειώνεται η συχνότητα του διαχωρισμού ίσως να υποδεικνύει τον παροδικό χαρακτήρα της επιλογής αυτής. Πράγματι, η στροφή προς τους συμπατριώτες για την αναζήτηση κοινωνικής στήριξης στα πρώτα βήματα της μετανάστευσης είναι, ως ένα βαθμό, αναμενόμενη και συμβάλλει στην ομαλή ένταξη των μεταναστών και στην αντιμετώπιση διαδικαστικών προβλημάτων. Όμως η παρατεταμένη προσκόλληση στην εθνική ομάδα ενδέχεται να έχει αρνητικές επιπτώσεις, καθώς εμποδίζει την επαφή με μέλη της κοινωνίας υποδοχής, ενώ δυσχεραίνει την αυτονόμηση του μετανάστη και την απόκτηση κοινωνικών δεξιοτήτων, όπως η εκμάθηση της γλώσσας, η εύρεση εργασίας και η διευθέτηση προσωπικών υποθέσεων (βλ. Nesdale and Mak 2003). Ας σημειωθεί πάντως ότι ο διαχωρισμός δεν επιλέχθηκε μόνο από εθνικές ομάδες του δείγματός μας με μικρό διάστημα παραμονής στην Ελλάδα, αλλά και από μετανάστες προερχόμενους από αφρικανικές και μουσουλμανικές χώρες, οι οποίοι εμφανίζουν αυξημένες δυσκολίες προσαρμογής παρόλο που ζουν στη χώρα υποδοχής αρκετά χρόνια. Είναι πιθανόν ότι άλλοι παράγοντες, όπως η πολιτισμική απόσταση ή οι στάσεις της κυρίαρχης ομάδας, εμποδίζουν τα άτομα αυτά να ενταχθούν υιοθετώντας άλλες, περισσότερο λειτουργικές στρατηγικές.

Ο τρόπος διερεύνησης των τακτικών επιπολιτισμού, τον οποίο ακολούθησε η παρούσα έρευνα, δεν επέβαλε την εκ των προτέρων ανάδειξη συγκεκριμένων ομάδων με καθορισμένο προφίλ. Αυτό επιβεβαιώνεται στην περίπτωση της διάχυσης/ατομικισμού, το εννοιολογικό περιεχόμενο της οποίας αποκλίνει από το μοντέλο του Berry, που αποτέλεσε το θεωρητικό υπόβαθρο της προσέγγισής μας. Αν είχαμε χρησιμοποιήσει ως μοναδικό κριτήριο διαχωρισμού των ομάδων το βαθμό ενδο-ομαδικής και διομαδικής επαφής, τότε η στρατηγική αυτή θα αντιστοιχούσε στην περιθωριοποίηση καθώς χαρακτηρίζεται από χαμηλή συχνότητα σχέσεων με συμπατριώτες και γηγενείς. Όμως, τα άτομα της ομάδας αυτής χρησιμοποιούν με ευελιξία και τις δύο γλώσσες, τη μητρική και κυρίως την ελληνική, κάτι που δεν συνάδει με το προφίλ της περιθωριοποίησης. Συνεκτιμώντας την ποιότητα της προσαρμογής των ατόμων αυτών, η οποία κυμαίνεται περίπου στο μέσο όρο του συνόλου των μεταναστών χωρίς να διαφέρει σημαντικά από την προσαρμογή των ατόμων που προτίμησαν την εναρμόνιση και την αφομοίωση, απομακρυνόμαστε ακόμα περισσότερο από την περιθωριοποίηση, η οποία στη βιβλιογραφία συνδέεται γενικά με αρνητική έκβαση (Berry 1997, Sam and Berry 2006). Η "διπλή ονομασία" που αποδόθηκε τελικά στη στρατηγική αυτή ανάγεται στην ορολογία που χρησιμοποιεί ο ίδιος ο Berry σε πρόσφατες έρευνες (Berry et al. 2006α, 2006β) και στην κοινωνικοψυχολογική προσέγγιση των Bourhis et al. (1997), οι οποίοι προτείνουν δύο διακριτές διαστάσεις, την ανομία ή πολιτισμική αλλοτρίωση και τον ατομικισμό, αντί της περιθωριοποίησης.

Όσον αφορά την ποιότητα της προσαρμογής των μεταναστών στην Ελλάδα, η έλλειψη εξωτερικής ομάδας σύγκρισης ή ενός αντικειμενικού κριτηρίου αναφοράς εμποδίζει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα αποτελέσματα από τη συσχέτιση των μεταβλητών προσαρμογής με άλλους κοινωνικοδημογραφικούς και ψυχολογικούς παράγοντες, εφόσον ο συγχρονικός χαρακτήρας της μελέτης δεν προσφέρεται για την απόδοση αιτιωδών σχέσεων. Πάντως, από την επισκόπηση των επιμέρους δεικτών προσαρμογής διαφαίνεται σχέση ανάμεσα στη μετανάστευση και οικονομικές παραμέτρους. Αντιθέτως, οι συχνότερες από τις αρνητικές όψεις της μετανάστευσης είναι μάλλον ψυχολογικές (π.χ. αίσθηση απώλειας δεξιοτήτων, απομάκρυνση από την οικογένεια, απώλεια υποστηρικτικών δικτύων). Παρόλο που το ποσοστό των συμμετεχόντων με θετικό ισοζύγιο γενικής ικανοποίησης είναι υψηλό (άνω του 60%), η ψυχολογική διάσταση της προσαρμογής των μεταναστών δεν πρέπει να υποτιμηθεί, εφόσον τους καθιστά ευάλωτους και υπονομεύει δυνητικά τη μελλοντική τους ανάπτυξη.

Ποιες είναι λοιπόν οι μεταβλητές που συνδέονται με την ποιότητα της προσαρμογής των μεταναστών; Είναι, κατ' αρχήν, η στρατηγική επιπολιτισμού. Παρόλο που η άνιση κατανομή ορισμένων δημογραφικών χαρακτηριστικών των συμμετεχόντων δεν επέτρεψε την εκ των προτέρων αποσαφήνιση των ανεξάρτητων μεταβλητών, βρέθηκε ότι οι στρατηγικές επιπολιτισμού εξακολουθούν να ερμηνεύουν σημαντικό μέρος της διασποράς της προσαρμογής, ακόμα και μετά το στατιστικό έλεγχο της διάρκειας παραμονής στην Ελλάδα.

Όπως αναμενόταν, η χώρα προέλευσης συνιστά διαφοροποιητικό παράγοντα της προσαρμογής. Η ερμηνεία για το εύρημα αυτό δεν παραπέμπει βεβαίως σε γενετικές ερμηνείες των ατομικών διαφορών, αλλά καταδεικνύει το ρόλο κοινωνικοπολιτισμικών παραγόντων. Ο όρος *πολιτισμική απόσταση* (Babiker, Cox and Miller 1980) χρησιμοποιείται για να περιγράψει το βαθμό και το είδος των διαφορών μεταξύ πολιτισμικών ομάδων. Όσο μεγαλύτερες οι διαφορές αυτές, τόσο πιο δυσχερής η διαπολιτισμική επαφή. Η Triandafyllidou (2000) αναφέρεται στη νοερή κατάταξη των εξω-ομάδων από τους Έλληνες με βάση τον βαθμό "ελληνικότητας" που τους αποδίδεται. Κατ' επέκταση, αναμένονται θετικότερες στάσεις και στερεότυπα απέναντι σε εθνικές ομάδες που γίνονται αντιληπτές ως όμοιες. Αυτή η θεώρηση μπορεί να εξηγήσει γιατί η προσαρμογή των μεταναστών από αφρικανικές ή μουσουλμανικές χώρες εμφανίζεται δυσκολότερη συγκριτικά με την προσαρμογή των μεταναστών από τα Βαλκάνια και από χώρες της ανατολικής Ευρώπης. Πέρα από τις "υψηλού επιπέδου" πολιτισμικές διαφορές (π.χ. όσον αφορά τη θρησκεία ή τις αξίες), επισημαίνεται εδώ ο ρόλος της πολιτισμικής μάθησης, δηλαδή της υιοθέτησης οικολογικά κατάλληλων δεξιοτήτων και συμπεριφορών, όπως η διεκπεραίωση καθημερινών συναλλαγών, η κοινωνικά αποδεκτή έκφραση των συναισθημάτων, η αποκωδικοποίηση των γλωσσικών ιδιωτισμών κ.λπ. (Ward et al. 2001).

Στη βιβλιογραφία δεν σπανίζουν οι αναφορές στη συνάφεια μεταξύ προσαρμογής των μεταναστών και διάρκειας παραμονής στη χώρα υποδοχής (π.χ. Berry et al. 2006α και 2006β, Ward and Kennedy 1992). Επομένως, η αναπαραγωγή του ευρήματος αυτού στην παρούσα έρευνα δεν εκπλήσσει. Αυτό, ωστόσο, δεν πρέπει να οδηγήσει σε αδράνεια σχετικά με τη λήψη κατάλληλων μέτρων για την υποβοήθηση της προσαρμογής των μεταναστών. Η κοινωνικοψυχολογική έρευνα έχει δείξει ότι η απλή διομαδική επαφή μπορεί να επιφέρει αρνητικά αποτελέσματα όταν δεν συντρέχουν συγκεκριμένες προϋποθέσεις, μεταξύ των οποίων είναι η στήριξη της από την επίσημη πολιτική των θεσμικών φορέων και η ισοτιμία των ομάδων (βλ. Smith and Bond 2005).

Μια τελική επισήμανση: η εικόνα για τους μετανάστες στην Ελλάδα, όπως προκύπτει στην παρούσα έρευνα, δεν συνάδει με ορισμένα από τα στερεότυπα που θέλουν τα άτομα αυτά ως χαμηλών ικανοτήτων και ακόμα πιο περιορισμένων δυνατοτήτων. Περισσότεροι από τους μισούς συμμετέχοντες είναι έγγαμοι. Περίπου το 1/3 αναφέρουν εμπειρία φοίτησης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Εργάζονται σε ποσοστό σχεδόν 80%, οι περισσότεροι από αυτούς σε συνθήκες πλήρους απασχόλησης. Ως βασική προτεραιότητα θέτουν την αποταμίευση με σκοπό τη βελτίωση των συνθηκών ζωής για τους ίδιους και τις οικογένειές τους, ενώ τείνουν να είναι μάλλον ικανοποιημένοι από τη ζωή στην Ελλάδα, συγκριτικά με τις προσδοκίες τους. Τα στοιχεία αυτά δεν συμφωνούν με τα πορίσματα ερευνών στη χώρα μας, όπου διαπιστώνεται ότι οι συνθήκες προσαρμογής των μεταναστών χαρακτηρίζονται από αβεβαιότητα, προσωρινότητα, ανασφάλεια και άγχος για το μέλλον (Πετράκου, Ξανθάκου και Καϊλα 2006). Άλλες μελέτες, ωστόσο, έχουν δείξει ότι οι μετανάστες και παλιννοστούντες έφηβοι δεν διαφέρουν σημαντικά

από τους Έλληνες συμμαθητές τους όσον αφορά τον αριθμό και το είδος των ψυχολογικών συμπτωμάτων, παρόλο που το επίπεδο της σχολικής τους επάρκειας είναι πιο χαμηλό (Motti-Stefanidi et al. 2008a και 2008β).

Αντιφάσεις όπως οι παραπάνω μπορούν να ερμηνευθούν αν συνεκτιμήσει κανείς ορισμένες μεταβλητές που αλληλεπιδρούν με τη μετανάστευση και συνδέονται με την ποιότητα της προσαρμογής. Για παράδειγμα, έχει βρεθεί ότι η αντίληψη της επιπολιτιστικής εμπειρίας ως πηγής στρες μεταβάλλεται ανάλογα με ατομικούς παράγοντες, όπως το φύλο, το αναπτυξιακό στάδιο, η εθνική ταυτότητα και οι πολιτισμικές δεξιότητες (Berry et al. 2006a και 2006β). Στην ελληνική πραγματικότητα, οι Μόττη-Στεφανίδη κ.ά. (2006) βρήκαν ότι η τακτική επιπολιτισμού αλληλεπιδρά με την εθνική καταγωγή, όσον αφορά την προσαρμογή των εφήβων μεταναστών. Τα ευρήματα αυτά δείχνουν το δρόμο που πρέπει να ακολουθήσει η έρευνα για τη μετανάστευση, δηλαδή με προσεκτικό μεθοδολογικό σχεδιασμό, συνεκτίμηση όσο το δυνατόν περισσότερων παραγόντων και τριγωνοποίηση των στοιχείων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Babiker, I., Cox, J. and Miller, P. (1980), "The measurement of cultural distance and its relationship to medical consultations, symptomatology and examination performance of overseas students at Edinburgh University", *Social Psychiatry* 15: 109-116.
- Berry, J.W. (1997), "Immigration, acculturation and adaptation", *Applied Psychology: An International Review* 46: 5-34.
- Berry, J.W., Phinney, J.S., Sam, D.L. and Vedder, P. (2006α), "Immigrant youth: Acculturation, identity and adaptation", *Applied Psychology: An International Review* 55: 303-332.
- Berry, J.W., Phinney, J.S., Sam, D.L. and Vedder, P. (2006β), *Immigrant youth in cultural transition*, Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Berry, J.W. and Sam, D.L. (1996), "Acculturation and adaptation," in Berry, J.W., Segall, M.H. and Kağitçibaşı, Ç. (επιμ.), *Handbook of cross-cultural psychology: Social behavior and applications* (σελ. 291-326), Boston, MA: Allyn and Bacon.
- Bourhis, R.Y., Moïse, L.C., Perreault, S. and S n cal, S. (1997), "Towards an interactive acculturation model: A social psychological approach," *International Journal of Psychology* 32: 369-386.
- Γεώργας, Δ. και Παπαστυλιανού, Α. (1993), *Επιπολιτισμός Ποντίων και Βορειοηπειρωτών στην Ελλάδα: Ψυχολογικές διεργασίες προσαρμογής*, Αθήνα: Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού.
- Γκότοβος, Α. και Μάρκου, Γ. (2004), *Παλινοστούντες και αλλοδαποί μαθητές στην ελληνική εκπαίδευση*, Αθήνα: ΙΠΟΔΕ.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (2001), *Στατιστική επετηρίδα της Ελλάδας 2001*, Αθήνα: ΕΣΥΕ (διαθέσιμο στο <http://www.statistics.gr>).
- Έμκε-Πουλοπούλου, Η. (2005), "Κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις της παλινόστησης στην Ελλάδα", στο Παπαστυλιανού, Α. (επιμ), *Διαπολιτισμικές διαδρομές: Παλινόστηση και ψυχοκοινωνική προσαρμογή* (σελ. 41-85), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Fakiolas, R. (2003), "Regularising undocumented immigrants in Greece: Procedures and Effects", *Journal of Ethnic and Migration Studies* 29 (3): 536-561.

- García Coll, C. (2005, April), "The immigrant paradox: Critical factors in Cambodian students' success", paper presented at the 2005 *Biennial Meeting of the Society for Research in Child Development*, Atlanta, GA, USA.
- Μαρβάκης, Α., Παρσάνογλου, Δ. και Παύλου, Μ. (2001), "Μετανάστες στην Ελλάδα: "Προβλήματα", κοινωνικά φαινόμενα και υποκείμενα," στο: Μαρβάκης, Α., Παρσάνογλου, Δ. και Παύλου, Μ. (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα* (σελ. 13-28), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Motti-Stefanidi, F., Pavlopoulos, V., Obradovic, J. and Masten, A.S. (2008a). "Acculturation and adaptation of immigrant adolescents in Greek urban schools", *International Journal of Psychology*, 43 (1), 1-14.
- Motti-Stefanidi, F., Pavlopoulos, V., Obradovic, J., Dalla, M., Takis, N., Parathanassiou, A. and Masten, A.S. (2008β, υπό έκδοση), "Immigration as a risk factor in adolescent adaptation in Greek urban schools", *European Journal of Developmental Psychology* 5 (1).
- Μόττη-Στεφανίδη, Φ., Ντάλλα, Μ., Παπαθανασίου, Α.-Χ., Τάκης, Ν. και Παυλόπουλος, Β. (2006), "Εθνική ταυτότητα, τακτικές επιπολιτισμού και ψυχική ανθεκτικότητα μεταναστών/παλιννοστώντων εφήβων", στο: Κορδούτης, Π. και Παυλόπουλος, Β. (επιμ.), *Πεδία έρευνας στην Κοινωνική Ψυχολογία* (σελ. 108-125). Αθήνα, Ατραπός.
- Nesdale, D. and Mak, A. (2003), "Ethnic identification, self-esteem and immigrant psychological health", *International Journal of Intercultural Relations* 27: 23-40.
- Oppedal, B., Roysamb, E. and Sam, D.L. (2004), "The effect of acculturation and social support on change in mental health among young immigrants", *International Journal of Behavioral Development* 28: 481-494.
- Παπαστυλιανού, Α. (2000), "Ψυχοκοινωνική προσαρμογή και στρες σε αγγλόφωνους, Πόντιους και Βορειοηπειρώτες εφήβους μαθητές στην Ελλάδα", *Παιδί και Έφηβος* 2: 112-132.
- Παυλόπουλος, Β. (2006), "Το πεδίο της μετανάστευσης: Εισαγωγή", στο: Κορδούτης, Π. και Παυλόπουλος, Β. (επιμ.), *Πεδία έρευνας στην Κοινωνική Ψυχολογία* (σελ. 84-88). Αθήνα, Ατραπός.
- Πετράκου, Η., Ξανθάκου, Γ. και Καϊλα, Μ. (2006), "Μετανάστες και προβλήματα προσαρμογής στην ελληνική κοινωνία", στο: Κορδούτης, Π. και Παυλόπουλος, Β. (επιμ.), *Πεδία έρευνας στην Κοινωνική Ψυχολογία* (σελ. 89-107), Αθήνα, Ατραπός.

- Sam, D.L. and Berry, J.W. (επιμ.) (2006), *Cambridge handbook of acculturation psychology*, Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Schönplflug, U. (1997), "Acculturation: Adaptation or development. Commentary on immigration, acculturation and adaptation", *Applied Psychology: An International Review* 46: 52-55.
- Shamai, S., Ilatov, Z., Psalti, A. and Deliyianni, K. (2002), "Acculturation of Soviet immigrant parents in Israel and Greece", *International Journal of Sociology of the Family* 30: 21-49.
- Smith, P. and Bond, M.H. (2005), *Διαπολιτισμική κοινωνική ψυχολογία* (επιστ. επιμ.: Παπαστυλιανού, Α.), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα. (έτος πρωτότυπης έκδοσης: 1997)
- Triandafyllidou, A. (2000), "The political discourse on immigration in southern Europe: A critical analysis", *Journal of Community and Applied Social Psychology* 10: 373-389.
- Ward, C. (1999), "Acculturation and adaptation revisited", *Journal of Cross-Cultural Psychology* 30: 422-442.
- Ward, C., Bochner, S. and Furnham, A. (2001), *The psychology of culture shock* (2nd ed.), Hove, UK: Routledge.
- Ward, C. and Kennedy, A. (1992), "Locus of control, mood disturbance and social difficulty during cross-cultural transitions", *International Journal of Intercultural Relations* 16: 175-194.
- Χρυσοχόου, Ξ. (2005), *Πολυπολιτισμική πραγματικότητα: Οι κοινωνιοψυχολογικοί προσδιορισμοί της πολιτισμικής πολλαπλότητας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

ISBN: 978 – 960 – 89389 – 3 – 9

Χάρητος 46, 106 76 Αθήνα • Τηλ: 210 725 5385 • Fax: 210 725 5389, www.imepo.gr

46 Haritos street, 106 76 Athens, Greece • Tel: (+30) 210 725 5385 • Fax: (+30) 210 725 5389, www.imepo.gr